

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΠΟΛΗ ΑΝΔΡΟΥ*

Την έκταση του οικισμού της Παλαιόπολης (εικ. 1) κάλυπτε κάποτε η αρχαία πρωτεύουσα του νησιού, η Άνδρος, που εκτεινόταν από την παραλία ως το εκκλησάκι του Αγ. Δημητρίου, σε υψόμετρο 350 μ. (εικ. 2). Σε όλη αυτή την έκταση διακρίνονται και σήμερα τα υπολείμματα της αρχαίας πόλης. Ένα μεγάλο μέρος του οχυρωματικού της περιβόλου είναι ακόμη ορατό σε μεγάλο ύψος και μήκος, ενώ τμήματα κτιρίων και αναλημματικών τοίχων ορθώνονται μισοκατεστραμμένα ή ενσωματωμένα στις ξερολιθιές των σύγχρονων ανδρών¹ (σχ. Α). Ορισμένα από τα λείψανα αυτά είχαν εντοπισθεί και αναφέρονται στις δημοσιεύσεις των Α. Μηλιαράκη², Th. Sauciuc³ και Δ. Πασχάλη⁴.

Η καταστροφή των αρχαίων λειψάνων φαίνεται ότι ως τον περασμένο αιώνα ήταν περιορισμένη. Σε μια υδατογραφία του 1843, του Άγγλου Α. Tower⁵, απεικονίζεται η περιοχή χωρίς κτίσματα και νεότερα τεχνητά άνθηρα. Σημειώνονται μόνο δύο αρχαίοι αναλημματικοί τοίχοι⁶ και ένα ανάγλυφο που ταυτίζεται με το αναθηματικό ανάγλυφο των Νυμφών⁷. Η ίδρυση του οικισμού της Παλαιοπόλης αργότερα τον 19ο αι.⁸ επέφερε μεγάλες καταστροφές στις αρχαιότητες. Υπήρξε άλλωστε και η αφορμή για την τυχαία ανεύρεση αρκετών οικοδομικών λειψάνων και σημαντικών κινητών ευρημάτων, που σήμερα εκτίθενται στο Μουσείο της Χώρας, στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παλαιόπολης και σε άλλα Μουσεία⁹.

Οι γνώσεις μας για την αρχαία Άνδρο είναι αρκετά περιορισμένες. Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στο χώρο έγινε το 1956 και οφείλεται στον αείμνηστο καθηγητή Ν. Κοντολέοντα¹⁰. Αποκαλύφθηκε τότε τμήμα της αρχαίας Αγοράς, στον κάμπο, κοντά στο λιμάνι της πόλης (σχ. Α, εικ. 1), και συγκεκριμένα το ανατολικό τμήμα μιας στοάς, μήκους 20 μ., που όριζε στα βόρεια το χώρο της Αγοράς¹¹. Κατά μήκος των πέντε σωζόμενων μαρμάρινων βαθμίδων της κρηπίδας της, αποκαλύφθηκε σειρά μαρμάρινων βάθρων και εξεδρών. Τα λείψανα αυτά χρονολογήθηκαν στον 3ο και 2ο π.Χ. αι. Δυστυχώς η έρευνα τότε δεν προχώρησε λόγω της αντίδρασης των κατοίκων του χωριού. Αργότερα, το 1975 και 1976, έγιναν περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες από τον R.E. Witt¹² και την Αρχαιολογική Υπηρεσία¹³.

* Η εργασία αυτή, σε συνοπτικότερη μορφή, είχε παρουσιασθεί στην Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υπουργείο Αιγαίου (Μυτιλήνη 1991). Το σχέδιο Β οφείλεται στον κ. Γ. Μαυροματίδη και τα σχέδια Γ και Δ στην κ. Λ. Βρανοπούλου.

Η νεώτερη έρευνα άρχισε το 1985 από τον καθηγητή κ. Μ. Τιβέριο και την υπογράφουσα, σε συνεργασία με την ΚΑ Έφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων εκπροσωπούμενη από την κ. Χρ. Τελεβάντου.

Οι εργασίες άρχισαν με την προανασκαφική επιφανειακή έρευνα, που διήρκεσε δύο χρόνια και διεξήχθη παράλληλα με την τοπογράφηση του χώρου. Τα αποτελέσματά της ήδη βρίσκονται στο στάδιο της δημοσίευσής¹⁴.

Κατά την έρευνα διαπιστώθηκαν τα όρια της πόλης με τον εντοπισμό του οχυρωματικού της περιβόλου¹⁵, που σώζεται αρκετά καλά στην περιοχή της Ακρόπολης, δηλαδή στον Αγ. Δημήτριο, καθώς και στο δυτικό του σκέλος¹⁶. Αντίθετα, το ανατολικό τείχος σώζεται πολύ κατεστραμμένο. Στο εσωτερικό της πόλης είναι ορατά άφθονα ερείπια κτιρίων (σχ. Β). Η μεγάλη πυκνότητα των λειψάνων που ήταν γνωστά από παλιά¹⁷, αλλά και των νέων που εντοπίστηκαν, μας παρουσιάζουν μιαν ελπιδοφόρα για την ανασκαφική έρευνα εικόνα της πόλης. Ειδικότερα, καταγράφηκαν και αποτυπώθηκαν υπολείμματα 55 κτιρίων και 100 μεμονωμένων τοίχων, οκτώ τάφοι λαξευμένοι στους βράχους και άλλα λαξεύματα ποικίλων χρήσεων, όπως κατώφλια, αυλάκια άρδευσης, ίχνη εξόρυξης λίθου και ταφικά μνημεία. Επίσης εντοπίστηκαν δύο νέες επιγραφές λαξευμένες σε βράχο¹⁸.

Η μελέτη όλων των παραπάνω στοιχείων διευκρίνησε πολλά ζητήματα της διάρθρωσης της αρχαίας πόλης, έτσι ώστε η τοπογραφία της να παρουσιάζει αρκετά σαφή εικόνα.

Το κέντρο της ζωής της πόλης, δηλαδή η Αγορά, βρισκόταν στην παρاليا, στον μόνο εκτεταμένο επίπεδο χώρο σε όλη την έκταση της πόλης¹⁹ (σχ. Β. 5, εικ. 1). Στην περιοχή αυτή, στα ΝΔ. της ανασκαφής του Ν. Κοντολέοντος, άρχισε το 1987 η ανασκαφική έρευνα ενός αγροτεμαχίου. Τα έτη 1987-1988 η ανασκαφή έγινε υπό την διεύθυνση του κ. Μ. Τιβερίου και της υπογράφουσας, ενώ τα έτη 1990-1991 υπό την διεύθυνση της υπογράφουσας. Η παρακάτω παρουσίαση της ανασκαφής στο αγροτεμάχιο αυτό, τουλάχιστο της έρευνας των δύο πρώτων χρόνων, δεν έχει τη θέση έκθεσης ανασκαφής²⁰.

Πριν από την έρευνα ήταν ορατά στο χώρο διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη²¹, ενώ από εκεί προέρχονται θραύσματα επιγραφών και γλυπτών, καθώς και ένα άγαλμα Αρτέμιδος²². Ακριβώς παρά τη ΒΔ. γωνία του κτήματος αυτού πιστεύεται ότι βρέθηκαν το 1832 ο γνωστός Ερμής και το γυναικείο άγαλμα του τύπου της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας²³.

Η ανασκαφή αποκάλυψε τμήμα μιας βασιλικής Παλαιοχριστιανικών χρόνων (εικ. 3). Το κτίριο είναι προσανατολισμένο από τα ανατολικά προς τα δυτικά και ανασκάφηκε τμήμα του ανατολικού και του νότιου τοίχου του, σε μήκος 17.90 μ., ενώ προς τα δυτικά και βόρεια συνεχίζεται έξω από το σκάμμα. Οι τοίχοι, πάχους 1μ., έχουν υποστεί μεγάλη φθορά

και σώζονται σε μικρό ύψος. Είναι κτισμένοι από πλάκες σχιστολίθου και διάφορα, κυρίως μαρμάρινα, μέλη σε δεύτερη χρήση, ενώ κονίαμα χρησιμοποιήθηκε ως συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του κτιρίου υπάρχει ψηφιδωτό δάπεδο²⁴, από το οποίο σώζονται δύο ζώνες (εικ. 4). Η εξωτερική διακοσμείται με ελισσόμενο βλαστό με κισσόφυλλα, ενώ η εσωτερική με συνεχόμενα δίφυλλα. Στο ανατολικό άκρο του κτιρίου, καθώς και στο δυτικό άκρο του σκάμματος, στο σημείο όπου έχει καταστραφεί ο τοίχος της βασιλικής και το ψηφιδωτό, αποκαλύφθηκαν μεταγενέστερα τοιχάρια. Στα νότια της βασιλικής, προς τη ΝΑ. γωνία της, οι τοίχοι ανήκουν σε προσκίσματα, που εφάπτονται του νότιου τοίχου της, η χρήση των οποίων ανάγεται σε δύο φάσεις (εικ. 5).

Δυτικότερα, κατά την ανασκαφική έρευνα του 1991 σε δύο τετράγωνα (σχ. Γ, εικ. 6), αποκαλύφθηκε μόνο ένας τοίχος, παράλληλος προς την βασιλική, στα νότια της. Επάνω του εδράζεται ελαφρά λοξά ένας νεώτερος τοίχος, που ίσως σχετίζεται με τη διαμόρφωση του χώρου σε τεχνητά άνηθρα κατά τον περασμένο αιώνα (εικ. 7). Ο αρχαιότερος τοίχος, που είναι σύγχρονος με την πρώτη φάση των προσκτισμάτων, σε ένα σημείο του διακόπτεται και σχηματίζει έναν αγωγό, του οποίου οι πλευρές συγκλίνουν προς τα νότια (εικ. 8). Προς τον τοίχο ο αγωγός είναι ακάλυπτος, ενώ νοτιότερα καλύπτεται με σχιστόπλακες. Προς τα δυτικά ο τοίχος συνεχίζεται από άλλη μεταγενέστερη πρόχειρη κατασκευή, σε ελαφρά λοξή προς τα νότια κατεύθυνση.

Τέλος, ένα τμήμα βόρεια των τετραγώνων αυτών παραμένει άσκαφο (εικ. 6), γιατί κείτονται εκεί τρεις πεσμένοι μαρμάρινοι, αρράβδωτοι μο νολιθικοί κίονες, που ανήκουν στη βασιλική²⁵. Στα ΝΑ. βρίσκονται άλλοι δύο παρόμοιοι, μικρότερου όμως μεγέθους, που προέρχονται ασφαλώς από το υπερώο. Κατά την επιφανειακή έρευνα εντοπίσθηκε στο χώρο μια βάση των μικρότερων κίωνων, δηλαδή μια πλάκα από γνεύσιο, που φέρει κυκλική βάθυνση, διαμέτρου 0.32 μ., για την στερέωση του κίονα.

Όλα τα παραπάνω κτίσματα εδράζονται επάνω σε έναν προγενέστερο πλακόστρωτο δρόμο, με κατεύθυνση ανατολή — δύση, που εκτείνεται προς τα βόρεια, ενώ στη νότια πλευρά του υπάρχει αποχευτικός αγωγός, ο οποίος κατά διαστήματα φέρει φρεατία (εικ. 9). Το υλικό της κατασκευής αυτής είναι πλάκες γνευσίου και σχιστολίθου. Μέσα στον αγωγό υπήρχαν τρεις μεταγενέστερες ταφές, διαταραγμένες, ενώ ακριβώς στα νότιά του και στο ίδιο με αυτόν βάθος ανασκάφηκε η βαθμιδωτή κρηπίδα ενός μνημείου (εικ. 5).

Δυστυχώς η επίχωση ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της διαταραγμένη, έτσι ώστε τα χρονολογικά στοιχεία που διαθέτουμε να είναι λιγοστά. Τα αρχαιότερα ευρήματα ανάγονται στο δεύτερο μισό του βου π.Χ. αι., συνυπάρχουν ωστόσο με αντικείμενα ρωμαϊκών και υστέρων χρόνων. Στο στρώμα που περιείχε άφθονα θραύσματα κομματιασμένων αρ-

χιτεκτονικών μελών της βασιλικής (σχ. Δ) και όστρακα κυρίως από αμφορείς με χτενωτή διακόσμηση²⁶, βρέθηκαν νομίσματα των πρώτων χρόνων της βασιλείας του αυτοκράτορα Ηρακλείου, δηλαδή των αρχών του 7ου μ. Χ. αι. Άλλο χρονολογικό στοιχείο προκύπτει από το ψηφιδωτό δάπεδο, που θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 5ου ή τις αρχές του 6ου αι. Παράλληλά του βρίσκομε στην Αθήνα²⁷, αλλά και στις γειτονικές Νάξο και Εύβοια και συγκεκριμένα στη βασιλική του Αγ. Ματθαίου στη Βίβλο της Νάξου²⁸ και σε δύο κτίρια στην Εύβοια, στον Πισσώνα και στον Αγ. Ιωάννη Χαλκίδος²⁹. Αλλά και θραύσματα μελών της βασιλικής που βρέθηκαν στην επίχωση, όπως θραύσματα πεσσίσκων και διάτρητων θωρακίων, χρονολογούνται την ίδια εποχή³⁰.

Η βασιλική θα πρέπει να οικοδομήθηκε λοιπόν στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αι., καταστράφηκε στο δεύτερο μισό του 6ου αι., πιθανόν κατά τους μεγάλους σεισμούς³¹, και το υλικό της χρησιμοποιήθηκε σε προχειρότερες κατασκευές, ενδεχομένως στον πρώιμο 7ο αι. Κατέλαβε τη ΝΔ. γωνία της Αγοράς, αφού απέχει λιγότερο από 50 μ. από τη θέση της ανασκαφής του Ν. Κοντολέοντος. Ο δρόμος στον οποίο εδράσθηκε φαίνεται ότι αποτελούσε το νότιο όριο της Αγοράς και κατά το μήκος του υπήρχαν διάφορα μνημεία. Μπροστά ακριβώς εκτεινόταν το λιμάνι, εγκαταστάσεις του οποίου είναι και σήμερα ορατές μέσα στη θάλασσα³² (εικ. 1).

Ανασκαφική έρευνα έγινε επίσης σε τρία ακόμη σημεία της πόλης (σχ. Β, 1-3). Η ανασκαφή στη λεγόμενη «Πόρτα»³³, δηλαδή μια θύρα, που έως πριν από το 1940 στεκόταν στη θέση της, απέδειξε ότι ανήκει στην οχύρωση της πόλης και δεν πρόκειται για είσοδο ναού, όπως είχε παλαιότερα υποθεθεί³⁴. Στα υπόλοιπα σημεία ανασκάφηκαν λείψανα ιδιωτικών οικιών, που όπως διαπιστώθηκε από την άφθονη κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση, ήταν σε χρήση κατά τον 4ο π.Χ. αι. και τους ελληνοιστικούς χρόνους. Οι έρευνες αυτές, καθώς και σωστικού χαρακτήρα, έγιναν με δοκιμαστικές τομές (εικ. 10), αρκετά υψηλότερα από τη θάλασσα, στην απότομη πλαγιά στα ΒΔ. της Αγοράς. Στη μια θέση η ανασκαφή διεξήχθη από την κ. Χρ. Τελεβάντου.

Η επικλινή διαμόρφωση του εδάφους στην περιοχή αυτή, αλλά και γενικότερα σε όλη την έκταση της πόλης, κατέστησε ήδη από την αρχαιότητα απαραίτητη την δημιουργία κλιμακωτών ανδρών³⁵. Έτσι σώζονται και σήμερα αρκετοί αναλημματικοί τοίχοι (εικ. 11), πολλοί από τους οποίους αποτελούν ιδιαίτερα ισχυρές κατασκευές. Στα άνδρα που σχηματίζονταν ήταν κτισμένες οι οικίες των Ανδρών, από τις οποίες είναι ορατά και σήμερα αρκετά λείψανα. Αναφέρω μια οικία των ύστερων ελληνοιστικών χρόνων (εικ. 12), της οποίας σώζεται το ισόγειο και ένας όροφος, με μικρό παράθυρο στην ανώτερη σύγχρονη αιμασία³⁶.

Για ορισμένα από τα σημαντικότερα κτίρια της πόλης, γνωστά από τις

γραπτές πηγές, έχουν γίνει υποθέσεις για τη θέση όπου θα πρέπει να αναζητηθούν. Από επιγραφικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι η πόλη διέθετε Βουλευτήριο, Πρυτανείο, Γυμνάσιο³⁷ και ιερά Διονύσου, Απόλλωνος Πυθίου, Διός Μειλιχίου, Μίθρα, Αθηνάς Ταυροπόλου, Δήμητρας και Κόρης, Ίσιδος, Νυμφών και Ηρακλέους³⁸.

Από τα υπόλοιπα οικοδομήματα, που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα, θα αναφερθεί μόνο ένα οικοδόμημα κτισμένο επάνω σε άνδριο, το οποίο σχηματίζεται από δύο ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους³⁹ (σχ. Β. 4, εικ. 13). Τα λείψανα του κτιρίου αυτού, όπως προέκυψε από την αρχιτεκτονική μελέτη του⁴⁰, ανήκαν σε ένα ναό που οικοδομήθηκε στις αρχές του 5ου π.Χ.αι., από τον οποίο προέρχονται ένα δωρικό κιονόκρανο⁴¹ (εικ. 14) και τμήμα ενός αρράβδωτου κίονα, που κείτονται στο χώρο χαμηλότερα προς την κοίτη του χειμάρρου, πιθανότατα μια τρίγλυφος⁴², και ένα ακρωτήριο, μοναδικό απ' όσο γνωρίζω, που εικονίζει τον Βελλερεφόντη να ιππεύει τον Πήγασο⁴³. Σε μια δεύτερη φάση, στους ρωμαϊκούς χρόνους, έγιναν επισκευές στους αναλημματικούς τοίχους και ανοικοδομήθηκε ο ναός. Τότε φαίνεται ότι χαράχθηκε σε λιθόπλινθο του δυτικού τοίχου και η γνωστή επιγραφή, που αναφέρεται στο θεό Μίθρα⁴⁴ και χρονολογείται στο τέλος του 2ου μ. Χ. αι.

Καθώς συνάγεται από τα παραπάνω, η Άνδρος ήταν μια εκτεταμένη πόλη, που βάσει των υπαρχόντων έως σήμερα δεδομένων παρουσιάζει οικοδομική δραστηριότητα από τον 5ο π.Χ. αι. έως τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Στους ύστερους αυτούς χρόνους διαπιστώνεται κάποια σχετική άνθηση της πόλης, καθώς συνάγεται από την ύπαρξη ακόμη δύο παλαιοχριστιανικών βασιλικών⁴⁵ και από νομίσματα των αρχών του 7ου αι. (Βασιλείας αυτοκράτορος Ηρακλείου) που βρέθηκαν κατά την επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα και αποτελούν για την ώρα τα οψιμότερα δείγματα ζωής στην πόλη. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν υποδηλώνουν και το τέλος της και αν αυτό σχετίζεται με την γενικότερη κατάσταση παρακμής του ευρύτερου χώρου των Κυκλάδων και τις επιδρομές εχθρικών φύλων που μαρτυρούνται την εποχή αυτή⁴⁶.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το πληρέστερο ως σήμερα σχέδιο των ορατών λειψάνων δημοσιεύει ο Th. Sauciuc, *Andros, Untersuchungen zur Geschichte und Topographie der Insel* (1914), 11, σχ. 6.
2. Α. Μηλιαράκη, Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων Νήσων, Άνδρος, Κέως (1880), 110 κε.
3. Th. Sauciuc, *οπ.* 8 κε. Ο ίδιος υπογραμμίζει την σημασία της ανασκαφικής έρευνας στην Παλαιόπολη (RM 25, 1910, 272).
4. Δ. Πασχάλη, Η Άνδρος, Ιστορία της νήσου από των αρχαιολόγων χρόνων μέχρι της καθ' ημάς (1925), 562 κε. Πολλά ωστόσο αρχιτεκτονικά λείψανα έχουν παρερμηνευτεί από τον Δ. Πασχάλη. Βλ. επίσης τις αναφορές για τις σωζόμενες αρχαιότητες από τους M. Ph. Le Bas, RA 1846, 286· I. Δραγάτη, Παρνασσός E (1881), 793-794, 795· L. Ross, *Inselreisen II* (1843), 14, 17 (όπου σημειώνεται ότι δεν σώζονται υπολείμματα κτισμάτων μνημειακού χαρακτήρα, παρά μόνο αναλημματικών τοίχων). Ο I. Δραγάτης επίσης παρατηρεί (*οπ.* 793): «Λυπηρόν τῇ ἀληθείᾳ νά μένῃ τό ἔδαφος τοῦτο ἔτι ἀνεξερευνήτον, ἐνῶ καθ' ἑκάστην ὑπό τήν ἀξίνην τοῦ σκαφέως προέρχονται ὅλως τυχαίως εἰς φῶς καί ἐπιγραφαί καί γλυπτοί λίθοι...».
5. Δ. Πολέμη, Εικόνες από την Άνδρο του 1840: Το λεύκωμα Τάουερ (1987), 41, 63.
6. Ο τοίχος που εικονίζεται αριστερά πρέπει να ταυτισθεί με τον μεγάλο αναλημματικό τοίχο στο κτήμα ιδιοκτησίας Ε. Ψωμά (βλ. παρακάτω σημ. 38 και 43) και ο τοίχος δεξιά με ένα από τα δύο τμήματα του τείχους που σώζονται και σήμερα στην απέναντι πλαγιά (κτήμα Τέντε), το οποίο θεωρεί ο Δ. Πολέμης (*οπ.* 63) ότι εικονίζεται αριστερά. Η ταύτιση είναι βέβαιη αν βασισθεί κανείς στη θέση των χειμάρρων της Μαύρης Γούρνας και του Κόμπου που εικονίζονται στην υδατογραφία.
7. Μουσείο Άνδρου *αρ.* 11. Βλ. Λ. Παλαιοκρασσά, ΑΕ 1980, Χρονικά, 24-25, *αρ.* 24. Οι Α. Μηλιαράκης (*οπ.* 112) και Δ. Πασχάλης (*οπ.* 574, 578) σημειώνουν ως τόπο προέλευσης του αναγλύφου το περιβόλι Κ. Ν. Εμπειρικού. Αντίθετα ο L. Ross (*οπ.* 17) είδε το ανάγλυφο σε κτήμα κοντά στην «Πόρτα» και η περιγραφή του αρμόζει με το σχέδιο του Α. Tower.
8. Δ. Πολέμη, Ιστορία της Άνδρου (1981), 27.
9. Λ. Παλαιοκρασσά, *οπ.* 18-19. Πολλά από τα ευρήματα χάθηκαν ή μεταφέρθηκαν στο εξωτερικό (πρβ. Α. Μηλιαράκη, *οπ.* 112· I. Δραγάτη, *οπ.* 797· Th. Sauciuc, *οπ.* 25· Δ. Πασχάλη, *οπ.* 558). Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά την φτώχεια της παράδοσης όσον αφορά στην ανδριώτικη καλλιτεχνική παράδοση (βλ. Th. Sauciuc, *οπ.* 96: μαρτυρείται η ύπαρξη ενός μόνον Άνδριου αγαλματοποιού, του Πραξιτέλη) τα ευρήματα είναι αρκετά πλούσια.
10. Ν. Κοντολέοντος, ΑΕ 1964, Χρονικά, 1-5.
11. Ν. Κοντολέοντος, *οπ.* 2-4.
12. R. E. Witt, *Hommages à M. J. Vermaseren III* (1978), 1320 κε.
13. Δ. Πολέμη, *οπ.* 28.
14. Ο κ. Μ. Τιβέριος πρόκειται να δημοσιεύσει τα σχετικά με τον οχυρωματικό περίβολο, η κ. Χρ. Τελεβάντου τα κινητά ευρήματα της έρευνας και η υπογράφουσα τα σχετικά με τα υπόλοιπα οικοδομήματα λείψανα της πόλης.
15. Βλ. την ανακοίνωση του κ. Μ. Τιβέριου στο Α' Κυκλαδολογικό Συνέδριο (Άνδρος, Σεπτέμβριος 1991).
16. Βλ. Th. Sauciuc, *οπ.* 10 κε· Δ. Πασχάλη, *οπ.* 564 κε.
17. Th. Sauciuc, *οπ.* 11, *εικ.* 6 και 14 κε· Δ. Πασχάλη, *οπ.* 569 κε. Διαφορετική εικόνα των λειψάνων παρουσιάζει ο Αντ. Μηλιαράκης (*οπ.* 110-111).
18. Βλ. την ανακοίνωση της υπογράφουσας στο Α' Κυκλαδολογικό Συνέδριο.
19. Ν. Κοντολέοντος, *οπ.* 2 κε.
20. Η παρουσίαση του ανασκαφικού έργου στο αγροτεμάχιο Ν. Λουκρέζη, κατά το 1987-

1988, αποτελεί μια απλή παρουσίαση και πρόχειρη αξιολόγηση των ανασκαφικών δεδομένων του χώρου της βασιλικής, την συντήρηση και ανάδειξη της οποίας χρηματοδοτεί το Υπουργείο Αιγαίου (ΜΟΠ).

21. M. Ph. Le Bas, *οπ.* 286· L. Ross, *οπ.* 18· Δ. Πασχάλη, *οπ.* 564. Ο Κ. Πιττάκης (ΑΕ 1841, 452, *αρ.* 666) αναφέρει ότι στο χώρο αυτόν, «τό μάλλον επίπεδον τῆς κοιλάδος ταύτης», διακρίνονται αρκετά ίχνη αρχαίων οικοδομημάτων και «λείψανα ναῶν ἢ στοῶν».

22. Α. Παλαιοκρασσά, *οπ.* 22-23, *αρ.* 18.

23. Την πληρέστερη περιγραφή για την ανεύρεση των αγαλμάτων παρέχει ο L. Ross (*οπ.* 14-15). Βλ. επίσης, Κ. Πιττάκη, *οπ.* 544, *αρ.* 916· M. Ph. Le Bas, *οπ.* 283· Th. Sauciuc, *οπ.* 119· Δ. Πασχάλη, *οπ.* 581-582· Α. Παλαιοκρασσά, *οπ.* 18· Φ. Ζαφειροπούλου, Κέρνος, Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη (1972), 50. Αναφορά στα αγάλματα αυτά έγινε επίσης στο Α΄ Κυκλαδολογικό Συνέδριο από την Προϊσταμένη της ΚΑΕφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Φ. Ζαφειροπούλου.

24. Ίσως πρόκειται για το ψηφιδωτό που αναφέρουν ο Α. Μηλιαράκης (*οπ.* 112) και ο Δ. Πασχάλης (*οπ.* 564), ότι βρέθηκε σε βάθος 3μ. «παρά τήν ἀμμώδη παραλίαν». Το ψηφιδωτό βρέθηκε προφανώς όταν γίνονταν οι εργασίες κλιμάκωσης του χώρου σε άνδρα από τον ιδιοκτήτη του Δ. Λουκρέζη, ίσως την ίδια εποχή με τα αγάλματα του Ερμού και της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας.

25. Το υλικό τους είναι μάρμαρο Καρύστου.

26. Π.χ. *πρβ.* H. S. Robinson, *The Athenian Agora v: Pottery of the Roman Period, Chronology* (1959), *πιν.* 34, M371.

27. Βλ. Π. Ασημακοπούλου — Ατζακά — Ε. Πελεκανίδου, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών διαπέδων της Ελλάδος II (1987), 124-125 *αρ.* 64, *πιν.* 187-189, 129-133 *αρ.* 69, *πιν.* 203-205, 137-138 *αρ.* 74, *πιν.* 217.

28. Βλ. Σ. Πελεκανίδη — Π. Ατζακά, *οπ.* I (1974), 99 *αρ.* 73, *πιν.* 67β. Για τη ζώνη με τα συνεχόμενα δίφυλλα, *πρβ.* *οπ.* 91-92 *αρ.* 60, *πιν.* 61.

29. Βλ. Σ. Πελεκανίδη — Π. Ατζακά, *οπ.* 102-107 *αρ.* 77 και 78, *πιν.* 71-72.

30. *πρβ.* Α. Κ. Ορλάνδου, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης II (1954), 514 *κε.*, *εικ.* 475-479.

31. Σεισμική δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο μαρτυρείται από το πρώτο μισό του αιώνα (βλ. Φ. Ευαγγελάτου — Νοταρά, *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13 (1987-1988), 432 *κε.*). Ωστόσο, ως οικουμενικοί αναφέρονται οι σεισμοί που έγιναν το 543 και το 551 ή 552 (Φ. Ευαγγελάτου — Νοταρά, *οπ.* 437-439). Αναφέρουμε επίσης και το γεγονός της ύπαρξης σεισμών, οι οποίοι δε μαρτυρούνται από την γραπτή παράδοση, αλλά διαπιστώνονται από τα ανασκαφικά δεδομένα, όπως τον σεισμό που συνέβη γύρω στο 580 στην Κόρινθο (*οπ.* 440).

32. Το ζήτημα του χαρακτήρα του λιμανιού τέθηκε από τους M. Ph. Le Bas (*οπ.* 281) και L. Ross (*οπ.* 14), που διατύπωσαν την άποψη ότι το κύριο λιμάνι της Άνδρου ήταν το Γαύριο, βασιζόμενοι στο χωρίο του Σκύλακα (*Περίπλους* 58). Βλ. και R. E. Witt, *οπ.* 1323 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία). Το θέμα έθιξε και πάλι ο M. Τιβέριος (βλ. ανακοίνωση στο Α΄ Κυκλαδολογικό Συνέδριο).

33. Βλ. σχετικά την παραπάνω ανακοίνωση του M. Τιβέριου.

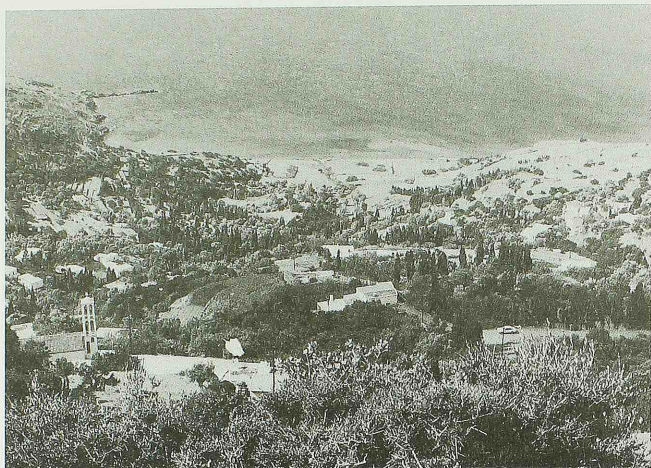
34. Βλ. την παραπάνω ανακοίνωση.

35. Βλ. και M. Ph. Le Bas, *οπ.* 281.

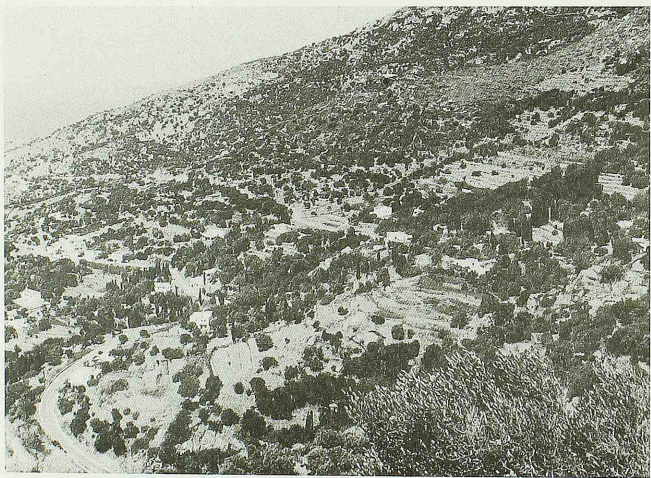
36. Η χρονολόγηση έγινε με βάση την τοιχοδομία, αμελή και με χρήση ποικίλου υλικού, την κεραμική που αφθονεί στην περιοχή και ανάγεται κυρίως στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, καθώς και ένα κιονίσκο από ερυθρωπό μάρμαρο, που βρισκόταν ακουμπισμένος στο παράθυρο του δεύτερου ορόφου. Σήμερα είναι χαμένος.

37. Βλ. Th. Sauciuc, *οπ.* 21, 87, 91, 117, 133 *κε.*

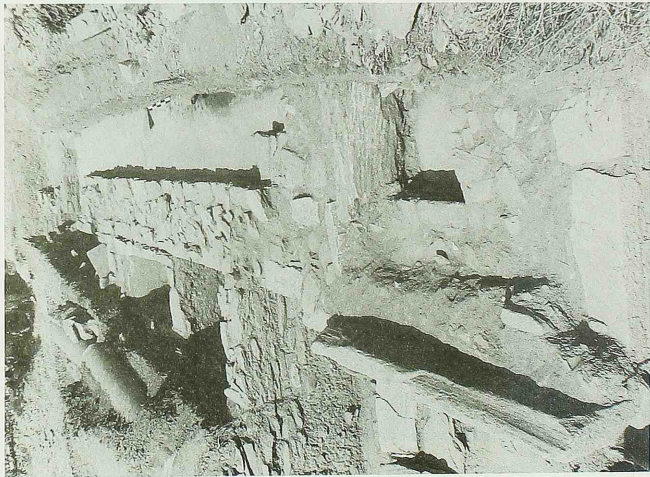
38. Βλ. Th. Sauciuc, οπ. 110 κε., γενικά για τις θεότητες που λατρεύονταν στην Άνδρο.
39. Βλ. και Th. Sauciuc, οπ. 19-20, εικ. 19· Δ. Πασχάλη, οπ. 574-575.
40. Πρέπει να σημειωθεί συμβολή του αρχιτέκτονα κ. Γ. Μαυροματίδη, στην έρευνα αυτής της θέσης, τον οποίο και ευχαριστώ.
41. Βλ. και Th. Sauciuc, οπ. 20-21, εικ. 20· M. Schuller, Jdl 100, 1985, 384.
42. Βλ. Th. Sauciuc, οπ. 25, εικ. 31· M. Schuller, οπ. 384.
43. Το γλυπτό αυτό είχε παρερμηνευτεί από τον Th. Sauciuc (οπ. 24, όπου απεικονίζεται σε σχέδιο, εικ. 28) ως επιτύμβια σειρήνα.
44. Βλ. σχετικά, M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentum Religionis Mithriacae* (1960), 386, αρ. 2350· N. Reid, ZPE 18, II (1975), 207· R. E. Witt, οπ. σημ. 12, 1328.
45. Γ. Δρανδάκη, ΑΔ 18 (1963), Β' 2 Χρονικά, 307. Τα λείψανα των βασιλικών αυτών ανάγονται πιθανότατα στον 5ο μ. Χ. αι. Επίσης στον ναίσκο της Μεταμόρφωσης βρέθηκαν κιονόκρανα του 4ου μ.Χ. αι. Βλ. και Σ. Πελεκανίδη — Π. Ατζακά, οπ. 96 αρ. 70, πιν. 67α και αρ. 71.
46. Για την παρακμιακή κατάσταση των Ανδρίων κατά τους χρόνους αυτούς, βλ. και την χαρακτηριστική μαρτυρία του Ιμερίου, XLIV, 7. Για το ζήτημα των βαρβαρικών επιδρομών, βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Α (1981) 349-350, 359· J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century, The Transformation of a Culture* (1990), 43 κε.

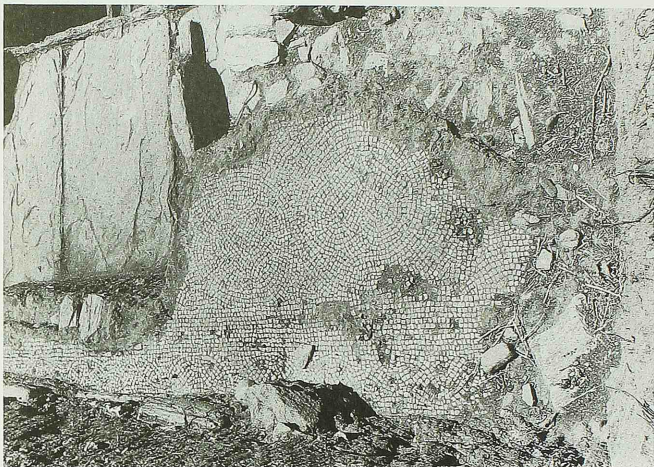
Εικ. 1. Άποψη της Παλαιόπολης από Β.

Εικ. 2. Άποψη της Παλαιόπολης από ΝΑ. Η Ακρόπολη σημειώνεται με κουκκίδα.

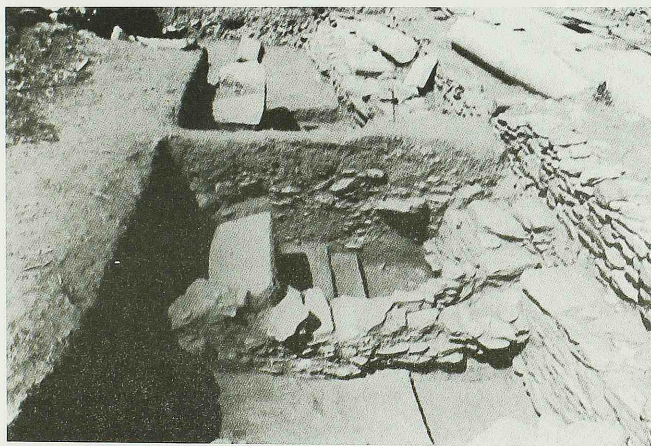
Εικ. 3. Άποψη της βασιλικής και μέρους των κατασκευών στα Ν. της.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού και του πλακόστρωτου δρόμου.

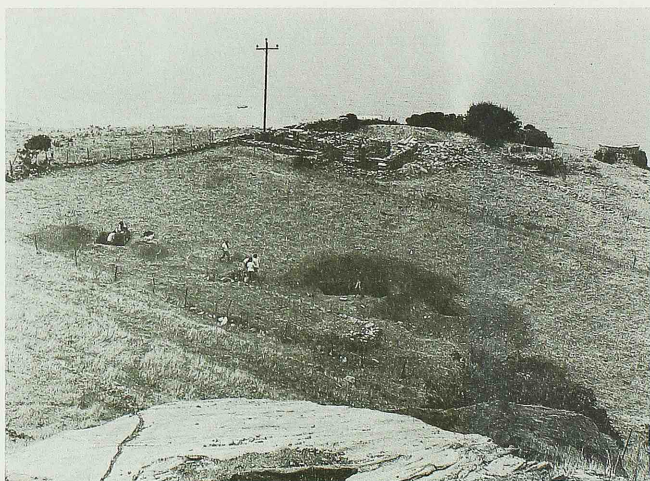
Εικ. 5. Λεπτομέρεια των τοίχων στα ΝΑ. της βασιλικής.

Εικ. 6. Η ανασκαφή στα Ν. της βασιλικής.

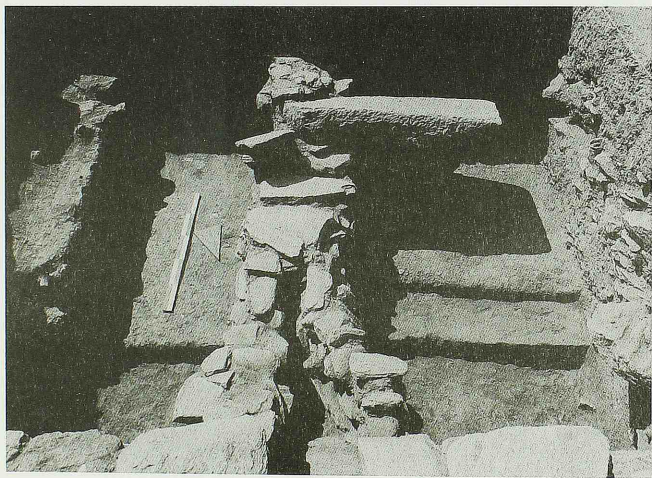
Εικ. 9. Λεπτομέρεια του αποχετευτικού αγωγού και του δρόμου
(Ανασκαφή 1987-88).

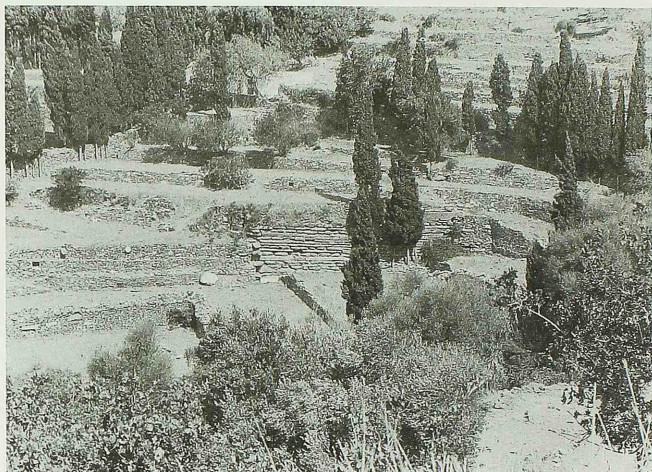
Εικ. 10. Άποψη των ανασκαφικών τομών (1988), σε οικόπεδο στην περιοχή της βασιλικής του «Πλάτου».

Εικ. 7. Άποψη των τετραγώνων AII-BII (Ανασκαφή 1991), με τους δύο τοίχους και τον αγωγό.

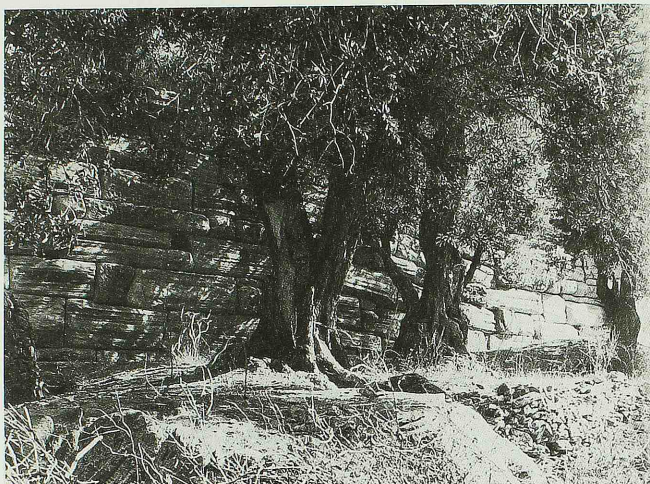
Εικ. 8. Ο αγωγός (Ανασκαφή 1991).

Εικ. 11. Αρχαίοι και σύγχρονοι αναλημματικοί τοίχοι στην περιοχή του ναΐσκου της Μεταμόρφωσης.

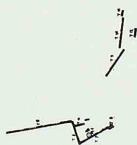
Εικ. 12. Η μια όψη οικίας των ύστερων ελληνιστικών χρόνων.

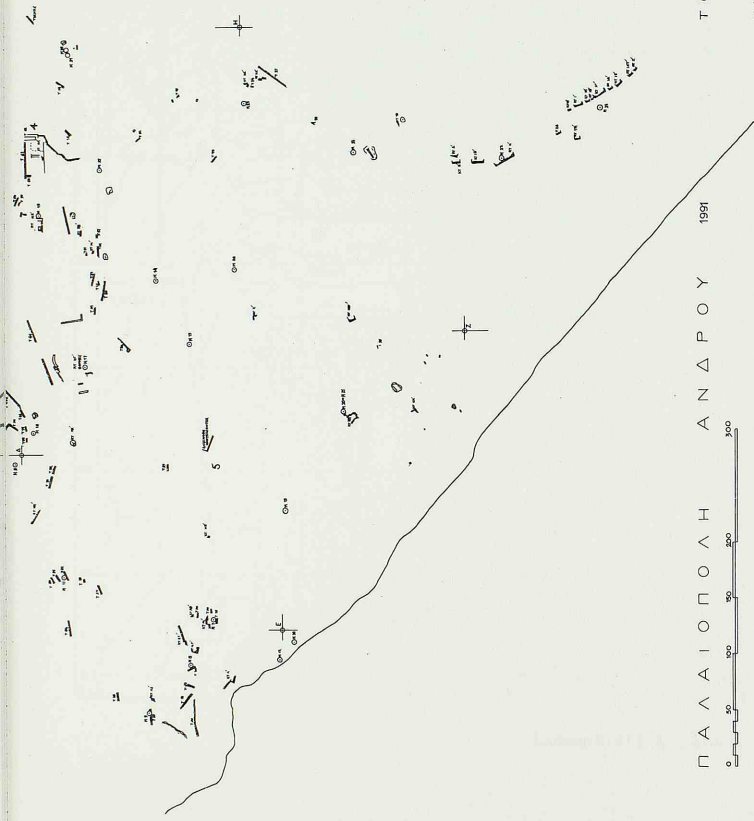

Εικ. 13. Λεπτομέρεια του αναλημματικού τοίχου στο κτήμα Ψωμά.

Εικ. 14. Δωρικό κιονόκρανο, στο κτήμα Ψωμά.

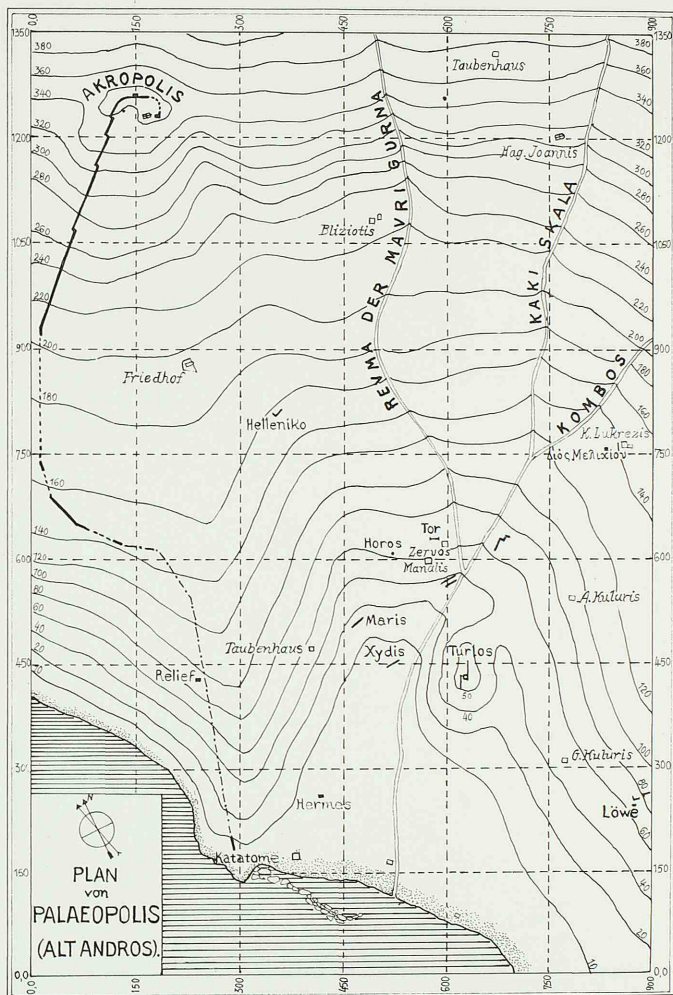
ΠΑΦΟΣ

1991

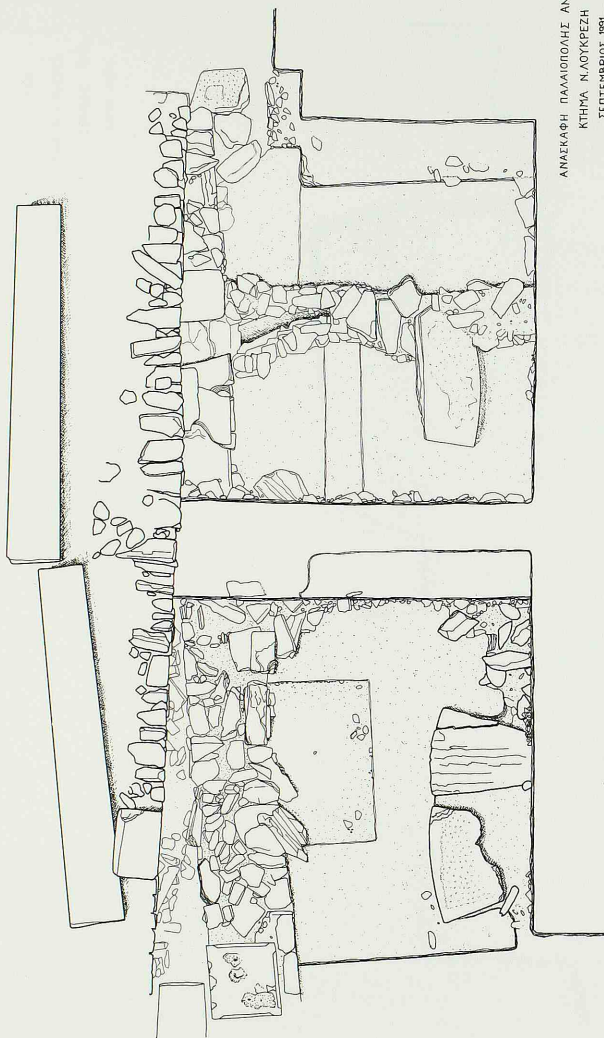
ΠΑΥΛΟΣ ΑΝΔΡΟΥ

ΜΑΥΡΟΜΑΤΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ

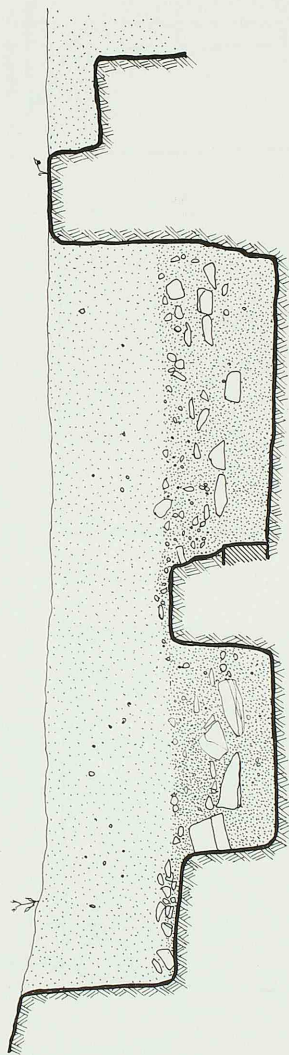
Σελίδα 8

Σχέδιο Α (Th. Saucier)

ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΠΑΛΙΟΠΟΛΙΣ ΑΝΔΡΟΥ
 ΚΤΗΜΑ Ν.ΛΟΥΚΡΕΖΗ
 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1991
 ΤΟΜΗ 91-1
 ΚΑΤΩΝ ΤΟΜΕΩΝ Α Β
 Κ.Λ. = 1:20

ΤΟΜΗ 91-1
 ΤΟΜΕΑΣ Β Π
 ΟΥΗ Ν. ΠΑΡΕΙΑΣ
 Κ.Λ. = 120'

Σχέδιο Δ'